

L'ESPAI DELS MORTS: L'ORGANITZACIO DE L'ESPAI ALS CEMENTIRIS DEL SEGLE XVIII. EL CEMENTIRI VELL DE BARCELONA *

Isabel Lobato i Franco
Olga López i Migucl

La Barcelona de finals del segle XVIII no es va sostreure a la inquietud que, en el si dels cercles erudits, suscitaven els problemes de salubritat que es derivaven de la pràctica de la sepultura "intra muros". La situació de la Ciutat Comtal no diferia, doncs, de la que es manifestava com una problemàtica general comuna a les grans ciutats europees. En aquest, com en els altres casos més significatius, aquesta situació i la tendència general de les autoritats, mogudes per l'interès de la higiene i la salut públiques, portaria a la construcció d'un nou cementiri, fora dels murs de la ciutat, en un intent d'implantar una nova pràctica d'enterrament "extra muros" que malgrat l'impuls oficial, no seria acceptada per la població fins molt després.

D'altra banda, si bé la creació de nous cementiris fora de les ciutats responia a noves directrius en la sanitat pública, l'estudi del Cementiri Vell de Barcelona, el primer construït fora de la muralla de la ciutat, evidència que el model adoptat respon encara a una visió de la mort ancorada en el Barroc, tant per la seva concepció com pel seu tractament material, malgrat les aparences d'adopció de noves actituds col·lectives, pròpies de la societat vuitcentista.

Barcelona, responent a aquest moviment general, que es deixaria entreveure a través de les normes legislatives posteriors que emanaven de les autoritats, inaugurava el primer cementiri extra muros de la ciutat el 1775, abans que fos dictada la Reial Cèdula que fixaria els criteris de construcció de cementiris "extra muros" (1).

Efectivament, a instància del bisbe Josep Climent es van iniciar l'any 1773 les obres de construcció d'un cementiri situat en un terreny ubicat davant de la platja de la Mar Bella, per donar resposta a la preocupació de l'eclesiàstic, interessat en acabar amb

* Aquest text, amb algunes modificacions posteriors, forma part d'una investigació realitzada durant un curs de doctorat dirigit pel Dr. Horacio Capel l'any 1986 a la Universitat de Barcelona.

1.- *Novísima Recopilación de la Leyes de España*, Madrid, 1805, Llibre I, títol III, llei I.

Aquesta Reial Cèdula, dictada per Carles III el 1785, establia com a norma general la construcció de cementiris fora de les ciutats, si no existien en aquestes llocs ventilats adients per la seva ubicació, sense posar perill la salut de la població. De la mateixa manera, un reglament incorporat a aquesta Reial Cèdula marcava els trets característics fonamentals del cementiri del Real Sitio de San Ildefonso, constituint-se així en model a imitar en la construcció de cementiris "extra muros".

les sepultures dels fidels a les esglésies i als cementiris de les parròquies, per considerar-ho insalubre i poc adient a les normes de l'Església, tal com ho afirmava el propi bisbe Climent el mateix dia de la benedicció del cementiri, el 13 de març del 1775 (2).

Tots els testimonis documentals que han arribat als nostres dies coincideixen en afirmar que la inauguració del nou cementiri fou un acte extraordinari que congregà gran quantitat de persones (3). Això no significà, però, que la crida efectuada per les autoritats civils i eclesiàstiques respecte a la necessitat d'enterrar els difunts al cementiri tingués una acollida entusiasta entre la població, la qual es mostrà reàcia a sepulturar els seus, lluny de les esglésies que els havien acollit durant segles. Tant és així que algunes personalitats optaren per donar exemple i fer-se enterrar al cementiri, com fou el cas del Dr. Salvà o el bisbe Torres Amat, els quals pensaven així que la població reticent els imitaria.

Caldria un esforç considerable per part de les autoritats i un llarg procés que afectaria a la mentalitat col·lectiva perquè el cementiri "extra muros" de Barcelona tingués un funcionament normalitzat i es poguessin suprimir els enterraments consuetudinaris en els petits cementiris parroquials.

Malauradament, la vida del Cementiri Vell de Barcelona, tal com es va inaugurar el 1775, fou molt curta. Fins al 1814 el cementiri va romandre tancat, abandonat i destruït. Fou el 1818 quan el bisbe Pere Sitjar sol·licità i obtení del govern una porció de terreny immediata a la platja que unida a l'antic cementiri formà un solar de 210 vares de llarg per 160 d'ample, situat a la part oriental i a una milla escassa de la porta de D. Carlos de la ciutat.

L'any següent, el 1819, el cementiri era benèit en un acte amb assistència del Capità General de Catalunya, el Governador de la plaça, el Capítol de la Seu, els capellans i els rectors de les parròquies i molt públic.

Des de la seva reinauguració fins al mes d'abril del 1836, el cementiri fou regit i administrat exclusivament per una Junta composta pel Bisbe de Barcelona o el seu provisor, un canonge anomenat pel Capítol de la Seu, un rector d'una de les parròquies i un obrer elegit per les obres parroquials, amb un secretari, un comptador i un tresorer.

Però a partir de l'any 1836, el govern municipal segons les lleis vigents es va constituir en el seu director i es va formar una nova Junta Administrativa composta per l'Alcalde, el provisor, dos regidors, un síndic procurador i quatre obrers de les obres parroquials als quals posteriorment es va afegir un rector parroquial (4).

2.- "De ací provingue, AGM lo sentiment, o per millor dir, lo horror que me causa veure que los ossos de vostres avis, extrets de les sepultures de les Iglesias, se havien depositat, o llansat a uns llochs profans, inmundos, exposats a ser trpitjats y algunes vegades roscjats de les besties. Perso y per que el Gran Pare dela Iglesia Sant Agustí escrigue de proposit un lliure, encarregat nos, que conforme al sperit de nostra sagrada religió, tingan gran cuydado dels morts, resolguí construir est Cementiri; y dispondré que se trasladen a ell los ossos que estan en eixos llochs profans y profanats y ahont aniran a para los vostres". Biblioteca de Catalunya, Follets Bonsoms, núm. 4.768: *Platica que, en conformitat amb el que disposa lo Pontifical Romà, feu lo Illustrissim Senyor Bisbe de Barcelona en lo die 13 de març de est any 1775, antes de comensar la banedició del Cementiri, que de ordre y a costas de sa Illustrissima se ha construit, comú a totes les parroquies de la Ciutat.*

3.- "Fue sin duda admirable que a una distancia de más de media hora de la ciudad, en dia de trabajo, y para ver una función que no tenia otro atractivo que la piedad, se juntasen muchos millares de personas y se ciesen los arenales del camino tan llenos de gente como las calles más frecuentadas".

Breve relación de las exequias, que por el alma del Ilmo. Señor D. Josef Climent celebró su amante familia en el convento de predicadores de Barcelona, los dias 19 y 20 de diciembre de 1781 con la oración fúnebre que dijo el Dr. Felix Amat... Vid, igualment, Arxiu Diocesà de Barcelona, Cimmunium, 1772=1775, Llibre 109, Benedicció del cementiri del litoral, fol. 426 v^a.

4.- Cf. *Informe dado a instancia de la Ilustre Junta Administrativa del Cementerio Genral de Barcelona por los doctores Don Joaquin Gil y Don José de Letamendi, Don Francisco Domenech y Don José Arnay, Barcelona, 1858* i Andres

Però si la història del Cementiri Vell de Barcelona és important, el seu aspecte parla més i millor del sentiment dels coetanis respecte a la seva pròpia importància i a la visió de la mort.

La tipologia del cementiri comença a formar part del repertori arquitectònic a partir de la segona meitat del segle XVIII, en el marc de la nova ordenació urbanística, característica de l'arquitectura neoclàssica, a instància, sobretot, dels arquitectes francesos.

Dins l'arquitectura civil, que té una importància cabdal en l'art neoclàssic, la projecció de cementiris i hospitals prengué un paper importantíssim. El cementiri devia satisfer les noves necessitats, ja plantejades per les autoritats en matèria d'higiene, a través d'una adient estructuració de l'espai destinat a les inhumacions. Entre 1700 i 1850, la imatge del cementiri fou sotmesa a una sèrie de modificacions ben precises destinades a reflectir d'una banda el canvi de les actituds respecte a la dimensió de la mort i d'altra banda, la transformació de la complexa visió del món.

Fins al 1785 aproximadament, els arquitectes francesos havien aplicat als projectes de cementiris una estructuració medieval, composta per una àrea proveïda d'arbres i distribuïda al voltant d'una ossera. Prototip d'aquest model arquitectònic roman el cementiri dels Sants Innocents a París, que des de finals del segle XV havia estat cercat per unes arcades, cada arc de les quals corresponia a una capella privada col·locada damunt d'una tomba subterrània a disposició d'una família nobiliària o d'una institució.

La proposta de l'arquitecte francès Caprou, a la qual prestarem atenció més endavant, datada el 1782 apareix com típica de l'aproximació a la nova problemàtica plantejada durant el segle; el projecte reflecteix la substancial preocupació higienista a través de la seva planta circular -característica dels establiments hospitalaris- com a prototip de la solució ideal contra l'estecnicació de l'aire contaminat per les "miasmes" en àrees tancades o com a mínim substretes a la ventilació.

Però no és només a França que hom pot trobar una sèrie de projectes que respongui a les noves inquietuds del segle. Dins l'àmbit espanyol, existeixen també una sèrie de documents que testimonien aquesta nova tendència no tan sols a la reforma urbanística sinó també a la concepció de l'espai idoni pels morts.

Es tracta d'una sèrie de projectes procedents de la Real Acadèmia de San Fernando, publicats el 1970 per Alicia González Díaz (5), cronològicament situats entre 1787 i 1845, i realitzats per diferents arquitectes. Encara que l'autora realitza una divisió del conjunt de documents en dos blocs ordenats cronològicament, el que sembla important ressaltar és que les característiques formals de tots els projectes guarden una gran coherència i malgrat les diferències en el temps, tots recullen una sèrie de premisses arquitectòniques idèntiques:

Compten amb una planta quadrada o rectangular, de vegades amb patis posteriors semicirculars. Excepcionalment, són de planta octogonal o de creu grega.

L'entrada principal sol tenir un pòrtic tetràstil o exàstil, generalment amb escales, combinant de vegades les columnes amb els pilars. En ocasions, es substitueixen les primeres per pilars cruciformes. Es manifesta una predilecció per l'ordre dòric sense estries i pels triglifs del fris. Frontons rígids i severs.

De vegades, el pòrtic és substituït per una porta principal monumental amb arc de mig punt. Els cementiris que tenen capella situada al centre de la façana principal tenen pòrtics als extrems. És freqüent l'existència d'altres entrades més petites destinades a caruatges o altres usos.

Avelino y Arimón, *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, 1854, vol. II pp. 581-589.

5.- Alicia González Díaz, "El cementerio español de los siglos XVIII y XIX", a *Archivo español de arte*, vol. 43, 1970.

Tots els cementiris tenen una tanca no massa alta constituïda per murs nus o decorats amb calaveres i inscripcions.

L'interior del cementiri es troba voltat generalment d'una galeria porticada amb columnes o pilars, amb coberta "dintelada" o "abovedada", al fons de la qual es troben els nínxols.

El campo-santo ocupa el nucli central recorregut per galeries de gran monumentalitat o pe simples passeigs amb xipresos; entre uns i altres s'ordenen les sepultures de les persones que no poden adquirir un nínxol.

La capella està situada a l'entrada del cementiri i al centre de la part posterior. Generalment, és de planta de creu grega inscrita en un quadrat o un rectangle; algunes són de creu llatina i escassament de planta rectangular. Els creuers són rectangulars o circulars, de vegades amb rotonda de columnes clàssiques; damunt s'alça la cúpula i el seu intradós es decora amb casetons de gust romà. Els tambors són alts, proporcionats i de finestres adintelades.

Els dipòsits de cadàvers es situen a la part posterior del cementiri o als àngles. Alguns són de gran monumentalitat amb sales per vetllar els cadàvers fins a la seva inhumació i sales especials pels morts per epidèmia a més de petits oratoris.

Alguns cementiris tenen una planta de nínxols subterranis amb característiques similars a les estudiades a les plantes principals.

De tots aquests detalls arquitectònics es desprén que els cementiris projectats apareixen com una ciutat ideal, traçada geomètricament, on els nínxols i les tombes s'ordenen segons la seva monumentalitat, les bases formals de la qual es troben en una llarga gamma de renovacions urbanes, incorporant els nous pressupostos de l'arquitectura neoclàssica.

Així, l'estricta normalització a nivell acadèmic és la primera nota dominant; atenent-se a les regles clàssiques la major part d'aquests edificis arrenquen de l'"autèntica antiguitat" intentant recuperar valors estructurals essencials com esquema que té en si mateix la possibilitat de múltiples variants en relació a les necessitats plantejades; reaccionant contra la profusió barroca s'emfatitza l'esforç de sobrietat: apareixen, doncs, els frontons clàssics sense modular, la utilització de l'ordre toscà, les cúpules esfèriques, i altres elements arquitectònics.

Aquestes notes generals coincideixen bàsicament amb les característiques arquitectòniques del Cementiri Vell de Barcelona.

El projecte original fou obra de l'arquitecte italià Antonio Ginesi, autor de la façana del cementiri imitant l'ordre dòric de la ciutat italiana de Pesto. També participaren en la construcció, amb posterioritat, els arquitectes José, Mestre i Espluga, els quals han deixat constància de la seva intervenció en un plànol de la capella, aixecat el 1832 (6).

Si s'accedeix a l'avant-cementiri semicircular, deixant enrera els dos obeliscs amb al·legories, que limiten la porta central, hom troba una mena de parc abandonat, amb un espai buit que durant el segle passat fou omplert amb dues fonts. Continuant, hom troba una façana de parc abandonat, amb un espai buit que durant el segle passat fou omplert amb dues fonts. Continuant, hom troba una façana en la qual es distingeixen diversos elements: en primer lloc, una façana d'ordre dòric deguda a Ginesi; a continuació una escultura representant l'Àngel del Judici Final, de Venanci Vallmitjana, amb una inscripció que diu: "Resurrectioni horam mortuorum specto"; seguidament, hom troba dues cases petites als laterals, destinades al capellà i custodi, respectivament, amb forma de sarcòfag piramidal (influència neoclàssica de tendències orientals);

després dos edificis més que són els destinats a la Junta i al dipòsit de cadàvers. A l'altre extrem de la porta es troba la capella, amb decoració interior plana, seguint les normes de l'estil Imperi.

El cementiri és un rectangle dividit en quatre parts que convergeixen en una petita plaça on s'aixeca una creu de pedra gravada. Al peu hi ha una sèrie de làpides de marbre amb els noms de les persones il·lustres que moriren en l'epidèmia de febre groga del 1821 a Barcelona.

A part dels quatre carrers de nínxols que comencen a la plaça i es creuen amb altres files de nínxols ubicades a la tanca, s'aixeca un petit recinte destinat a sepulturar aquelles persones que per les seves creences religioses o per motius legals no podien estar junt amb els altres.

Una altra característica del cementiri és que les osseres es situaven als racons i eren petites i de planta quadrada. No obstant això, s'han detectat algunes als carrers, entre els nínxols (7).

Però creiem que molt més important que la caracterització arquitectònica del cementiri, és la seva distribució espacial a l'interior.

La distribució "social" del cementiri està en relació directa amb una determinada visió del món. A partir de la segona meitat del segle XVIII, quan comencen a generalitzar-se els projectes de cementiris, es dissenyen tres models ben diferents (8)

El primer model s'articula a partir de les propostes dels arquitectes francesos de l'Acadèmia d'Arquitectura, que realitzen amb vista a la construcció d'un nou cementiri per als suburbis de París. Aquest model es caracteritza per la continuïtat clara respecte al sistema consuetudinari de sepultures, el tret característic del qual és la distribució social com a paràmetre organitzatiu. Així, aquest primer model destina als rics una sepultura individual i familiar, i als pobres sepultures massives, comunes.

Aquest fet contrasta clarament amb alguna afirmació vessada arrel del problema de la jurisdicció dels cementiris i representa una clara continuïtat respecte al que havia estat fins al segle XVIII la ubicació de les sepultures a l'interior de les esglésies, amb una distribució plenament jerarquitzada (9).

En general, els projectes d'aquest període perpetuen la tradició del Barroc com art funerari, i de la teologia catòlica.

L'única diferència que hom pot observar entre els antics cementiris i aquests que ara comencen a projectar-se és que si bé als primers les distincions socials encara que existeixen no són clarament marcades, els nous projectes presenten unes distincions socials traçades amb tota claredat topogràfica. En canvi, els antics cementiris presenten un caos espacial característic del tradicional cementiri "intra muros" que serà substituït per la regularitat arquitectònica.

Entre els nous projectes deguts a arquitectes francesos, cal destacar els de Capron (1782) i Jean Louis Desprez (1776).

El primer d'aquests projectes articula l'espai interior dins la tradició barroca, de forma absolutament jerarquitzada. En aquest projecte han desaparegut tots aquells elements (àrees privilegiades, capelles especials, altars i objectes religiosos) que a l'espai interior del cementiri es disposaven de forma absolutament desordenada.

L'espai interior del cementiri es troba dividit en una sèrie d'anells concèntrics organitzats jeràrquicament a partir de la tomba de major prestigi, situada a la banda més allunyada del centre fins arribar a la fossa comuna situada al centre; entremig una sèrie d'anells acullen les tombes

7.- Per completar la visió arquitectònica del Cementiri Vell de Barcelona, cf. Oriol Bohigas, "Los cementerios como catálogos de arquitectura", u CAU, gener-febrer, 1973, núm. 17.

8.- Richard Etlin, "Tra due mondi. Cemetery dressing 1750-1850", a *lotus Internacional*, núm. 38, 1983; del mateix autor, "Landscapes of Eternity: Funerary Architecture and the cemetery, 1793-1881", *Oppositions*, núm. 8, 1977.

9.- Rafael Leante, *Tratado de cementerios*, Lleida, 1881, p. 19.

destinades a personatges d'un prestigi mitjà. Lleus diferències al nivell del terreny dels diferents anells garanteixen una més precisa articulació formal de la zona, que d'aquesta manera esdevé una clara representació de l'ordre social del cementiri.

El projecte de Desprez (1776) ve enriquit d'entrada per un clar missatge sobre la mort. Coherentment amb els ensenyaments de Jacques François Blondel qui suggeria construir el cementiri sota el nivell del terreny, Desprez projecta una sèrie de camins descendents per simbolitzar visiblement el caire mateix del nostre destí mortal.

Les arcades de l'exterior estan destinades a albergar les tombes dels personatges insignes amb capella coberta amb una cúpula, distribuïdes al llarg del cercle. En definitiva, el projecte de Desprez representa una reinterpretació neoclàssica del Campo Santo de Pisa, construït a finals del segle XVIII.

Pocs anys després de l'aparició d'aquests projectes, Etienne-Louis Boullé presenta un projecte que trenca substancialment amb el model explicat. Aquest disseny, que preveu un cementiri com un gran desert egipci en el qual l'edifici central, de forma piramidal, és l'ocasió per la celebració panteïsta amb dimensió infinita de l'espai i com resultat primigeni de l'univers, la vida, que s'alça com un element triomfal.

La idea originària de l'arquitectura funerària de Boullé neix de la imatge dels arbres il·luminats per la llum de la lluna, que sembla encarnar el món dels morts. La decisió de construir aquesta imatge a través del llenguatge de l'arquitectura, porta a Boullé a desenvolupar un diccionari de formes diametralment oposades al del llenguatge de l'arquitectura dels vius. Aquest model que es pot situar cronològicament en un període de transició (1783-1787), representa un pas intermig entre la recreació del model "antic" i la nova projecció del cementiri, emmarcat en el paisatge, imposada per primera vegada a partir de la influència dels estudiosos de la natura i dels jardins. A partir de la Revolució Francesa va prenent consistència la imatge del cementiri com a lloc de repòs etern, on els elements dels jardins estaran destinats a distreure l'observador del trist pensament provocat pels aspectes més tràgics de la mort.

El cementiri de Père Lachaise, inaugurat el 1804, representa un nou model de projecte en arquitectura funerària. D'una banda, és el primer cementiri municipal efectiu de París, i com a tal, un símbol de triomf del moviment de reforma de l'estructura urbanística del segle XVIII. D'altra banda, com a primer cementiri projectat a partir dels esquemes formals del jardí, serà pres com a model sobretot per construccions posteriors als Estats Units i a Gran Bretanya durant el segle XIX.

Els projectes espanyols, així com el Cementiri Vell de Barcelona, malgrat la seva cronologia dispar es poden incloure perfectament en el primer grup que s'ha definit en base al model de cementiri de Desprez i Capron. Aquesta identificació pot establir-se no tan sols partint de les característiques arquitectòniques, sinó també per l'organització i la concepció de l'espai interior.

Malgrat els diferències estructurals en les formes arquitectòniques que hom pot apreciar als diferents projectes espanyols, persisteix una concepció de l'espai idèntica. Aquest espai d'articula de forma plenament jeràrquica: generalment, l'espai interior, definit pels murs del cementiri i ocasionalment dividit en carrers, camins, passeigs, etc. es destina a albergar les sepultures generals i les dels grups amb menys recursos econòmics. En canvi, les galeries laterals, situades als murs del cementiri i sovint protegides per un pòrtic i compostes generalment per capelles i nínxols estan destinats a acollir les sepultures de clergues, militars o personatges importants.

Es reproduïx, doncs, un esquema de sepultures molt similar al sistema barroc, encara que traslladat a una nova ubicació dins l'espai urbà. Aquest sistema continua definit per una situació jerarquitzada de les sepultures en raó a la distinció social del difunt. La diferència primordial que

suposa el cementiri a aquest nivell és que aquesta jerarquització està traçada dins el seu espai amb una claredat topogràfica; així, doncs, apareixen separacions entre les tombes de persones de diferents categories socials no tan sols mitjançant una ubicació distant i diferent sinó també mitjançant barreres arquitectòniques (camins, carrers, diferents nivells del terreny, etc.).

Però si això és important, cal afegir que la cronologia diferent es revela, en aquest cas, com un element distintiu primordial.

El model de cementiri que es plasma en la construcció del Cementiri Vell de Barcelona i en els projectes presentats a la Real Academia de San Fernando poden integrar-se, com ja s'ha dit, en el grup definit pels projectes de Desprez i Capron; allò que els fa singulars és la seva pervivència en el temps.

Així com a França o Gran Bretanya s'implanta molt aviat un altre model representat pel cementiri de Père Lachaise, que ja respon a nous criteris, al nostre país el model setcentista subsisteix durant gran part del segle XIX. Mentre a altres països es desenvolupa ja un model basat en la intenció de distreure als familiars dels difunts del trist pensament de la mort, ací els cementiris projectats adapten la seva configuració, de forma progressiva, a la nova situació marcada per la política sanitària impulsada des del poder, i per la nova estructura urbanística de les ciutats; però la distribució interna respon encara en gran mesura a la idea barroca de la mort; no existeixen, doncs, elements que distreguin l'atenció del món dels difunts, alhora que tots els seus components es conjuguen per donar testimoni de la presència dels morts i la seva proximitat al món dels vius.

En segon lloc, als cementiris espanyols del segle XVIII i gran part del segle XIX roman una estructura jeràrquica semblant a la implantada a l'interiors de les esglésies quan aquestes encara albergaven sepultures: els llocs preminents són ocupats pels personatges més importants i es segueix un ordre preestablert en l'organització de l'espai del cementiri.

Així doncs, l'espai "barroc" del cementiri acollirà les primeres manifestacions d'una nova visió de la mort que s'anirà afirmant progressivament al llarg del segle XIX, conjuntament amb altres valors morals. Aquestes primeres manifestacions es materialitzen en els epitafis d'una banda, i en l'escultura funerària de l'altra. Ambdós elements representen la plasmació d'un fenomen bàsic en el transcurs del segle XIX: la substitució del cos per la memòria, responent a l'aparent paradoxa dels morts absents-presents que ja els mateixos coetanis van detectar. Així l'allunyament dels morts, segons alguns teòrics de l'època, especialment eclesiàstics, tenia com a objectiu final, no l'oblit sinó la revalorització del record, devaluat per la proximitat dels difunts. En definitiva, no es tractarà més que de la recerca d'una nova relació entre vius i morts, adaptada a una nova visió de l'altra vida, del més enllà (10).